

TÜRK DİLİNDE GEÇMİŞ ZAMAN

Nursel ÖZDARENDELİ*

ÖZET

Türkçe fiil çekimleri bakımından dünya dilleri arasında en çok zenginlik gösterenlerden biridir. Sadece Türkiye Türkçesinde birleşik çekimlerle birlikte kırktan fazla fiil çekim sistemi mevcuttur. Bu yazı Genel Türk dilinin fiil çekim sisteminde -modern kolları hariç tutularak- geçmiş zaman kavramını ele alıp değerlendirmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Anlatılan Geçmiş Zaman, Görülen Geçmiş Zaman, Eski Türkçe, Orta Türkçe

PAST TENSE IN TURKISH LANGUAGE

SUMMARY

Turkish language is one of the most variable language against the other language for the verb declension. Only at Republican Turkish there are forty of united verb using. This article describes the past tense subject except from the modern branches of the general Turkish verb system.

Key words: Turkish Language, Reported Past Tense, Definite Past Tense, Old Turkish, Middle Turkish

0. Giriş

Dilin amacı olan iletişimi sağlama görevinde fiiller, en önemli yeri tutarlar. Bir işin, hareketin vb. gerçekleşip gerçekleşmediği bu görevdeki kelimeler yardımıyla anlatılır. Fiiller bu görevlerini yerine getirirken mutlaka bir zaman (tempus) ifadesine ihtiyaç duyarlar. Nitekim fiillerin ifade ettikleri iş, hareket vb. bir zaman içerisinde gerçekleşmek zorundadır. Dillerin niteliğine göre zaman kavramlarını ifade etmenin değişik yolları vardır. Örneğin tek heceli dillerde bu kavram, vurgu ile kimi dillerde kelimeler ile Türkçe gibi bitişken dillerde ise ekler ile karşılanır.

---

* Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne.

Türkçenin fiil sistemi öteden beri incelemelere konu olagelmıştır. Zaman kavramı da bu araştırmalardan payını almıştır. Ancak fiil çekiminde ele alınan zaman kavramını lehçelere tek tek olarak bütünlüklü bir şekilde değerlendirmek gerekir.

1. Geçmiş Zamanın Tarihi Türk Lehçelerindeki Durumu

Dil incelemelerinde sağlıklı neticelere varabilmek için ele alınan konuyu art zamanlı ve eş zamanlı bir bakış açısı ile değerlendirmek gerekir. Biz Türk Dilinin geçmiş zaman konusunu her iki biçimde de incelemeye tabi tuttuk ancak Türkçe gibi oldukça fazla lehçeye sahip bir dilde bu meselenin yazının hacmi bir makalenin sınırları içinde değerlendirmesi düşünülemez. Bu yüzden incelediğimiz konuyu iki bölümde sunmayı uygun gördük. Bu yazıda art zamanlı bir inceleme ile Türk dilinin Eski ve Orta dönemlerindeki geçmiş zaman kullanımları ele alınmıştır. Türk dilinin Osmanlıca ile birlikte diğer çağdaş lehçelerindeki geçmiş zaman konusu eş zamanlı inceleme yoluyla ayrı bir yazıda değerlendirilecektir.

1.1 Eski Türkçe

Türk Dilinin VI.-XI. yüzyıllar arasını kapsayan ve yazıtlardan başlayarak Uygur devresini de içine alan dönemi “Eski Türkçe” olarak adlandırılmaktadır.

Eski Türkçe devresinde Türkçe'nin yayılma alanı Orta Asya idi. Bu alan ana hatları ile kuzeyde Yenisey ırmağı çevresinden ve Moğolistan'dan başlayıp Doğu Türkistan'ın güney sınırına, doğuda Mançurya'dan başlayıp batıda Aral gölü ve Hazar denizine kadar uzanmaktadır. Eski Türkçe esas olarak 552-745 yılları arasında hüküm sürmüş olan Göktürklerin kullandıkları dil ile, 745'te Göktürk İmparatorluğunu yıkarak onların yerini alan Uygurlar'ın diline dayanmaktadır.¹ Eski Türkçe, Türk dilinin henüz İslamiyetle temasa geçmemiş olan dil unsurlarını ihtiva eder.

1.1.1 Görülen Geçmiş Zaman

Eski Türkçe'de görülen geçmiş zaman eki -dı, -di, -tı, -ti, -du, -dü, -tu, -tü'dür. Bütün ünlülerle kullanımı mevcuttur. Sadece teklik ve çokluk 3. şahıs çekimlerinde ek daima düz ünlülerle kullanılır. İyelik eki menşeli şahıs ekleriyle kullanılır.

Sedalı sedasız uyumu tam olarak oluşmamıştır. Bazen sedalı ünsüzle biten bir fiil sedasız ünsüze sahip ek almaktadır. *ğaltım* (BK. D. s.63) Bazen de sedasız ünsüzle biten bir fiil sedalı ünsüze sahip ekle kullanılmaktadır. *tikdim* D. s.55)

Aynı fiilin hem sedalı hem sedasız ünsüzlü eklerle kullanıldığı da görülmektedir. *boldı* (KT. D. s. 54) ~ *bolıtı* (BK. D. s. 66); *ğıldı* (BK. D. s. 62) ~ *ğıltı* (BK. D. s. 62)

¹ Özkan, Mustafa (1999) *Tarih İçinde Türk Dili*, s. 26.

Tekil

1. Şahıs: -dım, -dim, -dum, -düm
-tım, -tim, -tum, -tüm
2. Şahıs: -dınġ, -dınġ, -duġ, -dünġ
-tınġ, -tınġ, -tuġ, -tünġ
(Kitabelerde -tıġ, -tig, -tuġ, -tüġ)
3. Şahıs: -dı, -di
-tı, -ti

Çoġul

1. Şahıs: -dımız, -dimiz, -dumuz, -dümüz
-tımız, -timiz, -tumuz, -tümüz
2. Şahıs: -dınġız, -dınġız, -duġuz, -dünġüz
-tınġız, -tınġız, -tuġuz, -tünġüz
(Kitabelerde -tıġız, -tigiz, -tuġuz, -tüġüz)
3. Şahıs: -dılar, -diler
-tılar, -tiler

1. tekil şahıs: -dım, -dim, -dum, -düm

“Men beġġü taş *toġtdım*” (KT. G. s.35)

“Başlayı kırġız kaġanıġ balbal *tikdim*” (BK. D. s.65)

-tım, -tim, -tum, -tüm

“Oġlın yotuzın yılġısın barımın anda *altım*.” (BK. D. s.66)

“Anda kisre teġri yarlıġazu üçün ġutum bar üçün ülüġüm bar üçün ölteġi budunuġ
tirgürü *igittim*.” (KT. G. s. 35)

“Könġülteki sabımın *urturtum*” (KT G. 35)

“Bu yirde olurup Tabġaç budu birle *tüzültüm*.” (KT G. 34)

2. tekil şahıs: Eski Türkçe’de ikinci tekil şahıs eki, -tınġ, -tınġ, -tuġ, -tünġ iken kitabelerde –
tıġ, -tig, -tuġ, -tüġ kullanılmıştır.

“Eski atınġ teġsilip yanġı boltunġ; boġdam atınġ teġsilip tatıġlıġ *boltunġ*. (ETG. S.
238)

“Ötüken yıış budun *bardıg*” (KT D. s. 35)

“Kop anda alkındıg, *arıltıg*” (BK. K. s. 72)

“Anda qalmışı yir sayu kop toru ölü yoriyur *ertig*.” (KT G. s.36)

“Yablaq *kigürtüg*.” (BK. D. s. 64)

Gabain, farklı olarak “iktüle-dem”, “bar-damaz”, “kel-temez”, “işle-demez”, “kıltımaz” örneklerini de verir.²

Gabain aynı zamanda görülen geçmiş zaman eki olarak kitabelerde hiç olmayan –yuk, -yük ekinden bahseder. Bu ekin aldığı şahıs eklerinin zamir menşeli olduğunu söyler.³ “tüşe-yük men”, “ba-yuk sen”, “saqın-yuk sen”, “kel-yük ol”, “katı-yuk biz”, “uğra-yuk siz”, “sakınma-yuk mu erdiñgiz”

3. Tekil Şahıs: -dı, -di

“Meniñ sabımın *sımadı*.” (KT G. s. 35)

“İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip *tegdı*” (KT D. s. 56)

-tı, -ti

“Türk Begler Türk atın *ıtı*.” (KT D. s. 52)

“Buyruqçı begleri yime *öltı*” (KT D. s. 54)

1. Çoğul Şahıs:

-dımız, -dimiz, -dumuz, -dümüz

“Ol süg anda yoq *kıltımız*.” (KT D. s. 56)

“İllig *ilsiretdimiz*, qağanlıgıg qağansıratdımız.” (BK. D. s. 64)

“Altı Çub Soğdağ tapa süledimiz, *bozdumuz*” (KT D. s. 56)

“Az Kırgız budunuğ yaratıp keltimiz, sünğüşdümüz”. (KT D. s. 54)

-tımız, -timiz, -tumuz, -tümüz

“Antağ ödke ökünüp Kül Tiginig az erin irtürü *ıtımız*.” (KT D. s. 57)

“Singilim kınçuyug *birtimiz*.” (BK. D. s. 64)

“Ol budunuğ Tabarda *konturtumuz*.” (BK D. s. 57)

“Tizligig *sökürtümüz*, başlıgıg yükündürtümüz.” (BK. D. s. 64)

2. Çoğul Şahıs: Eski Türkçe’de ikinci çoğul şahıs eki de -tıñız, -tiñiz, -tuñuz, -tünğüz iken kitabelerde sadece –tıgız, -tigiz, -tuğuz, -tügüz kullanılmıştır.

² Gabain, A. v. (1995) *Eski Türkçe’nin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara. s. 81.

³ Gabain, A. v. (1995) age. s. 81.

“Aviş tamu emkekin *biltürtünġüz.*” (ETG s. 255)

“Uça *bardıġız.*” (KT K. s. 58)

“Kül tigin yok erser, kop ölteçi *ertigiz.*” (KT K. s. 59)

2. Çoġul Şahıs: -tılar, -tiler

“Biz yme emgedin ozdumuz kutrultumuz tip monça sözlep yitrinip *bartılar.*” (AY, 20-15)

“Adın nomta *uktular* munda boldacı.” (Üİ. 116-6)

1.1.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Eski Türkçe’de anlatılan geçmiş zaman eki, -mış, -miş’tir. Yuvarlak ünlüsü olan fiillerden sonra daima düz ünlü alır. Gabain, n ağzında yer yer –maş, -meş; yuvarlak ünlülerden sonra çok nadir olarak da –muş, -müş olduğunu kaydeder.⁴

Az kullanılan bir zaman ekidir ve bütün şahıslarla kullanımına rastlanmamıştır. Nerdeyse bütün örnekler 3. tekil şahsa aittir.

1. tekil şahıs: -mışım, -mişim

3. tekil şahıs: -miş, -miş (ol)

3. çoġul şahıs: -mişlar, -mişler

1. tekil şahıs: -mışım, -mişim

“Ol [üdlerte bir uçluġ] küt *kalmışım.*” (AY. 643-22)

3. tekil şahıs: -miş, -miş (ol)

“Bo tınlıġnıġ bo iyin yatdaçıları birle ol vastuta *atamış ol* koşulmuş bolmuş tip” (Üİ. 106b-5)

“İlig tutup törüg *itmiş*” (D. s. 51)

3. çoġul şahıs: -mişlar, -mişler

“kaltı kirtüdin kelmişler engilki” (AY. 39-10)

“kaltı amranmakça bodulmağtın öngi üdrülmişler erser.” (Üİ. 98b-9)

Bazı metinlerde anlatılan geçmiş zaman eki, -mış, -miş “kergek” kelimesi ile birlikte kullanılarak gereklilik ifade eder.

“bekiz belgölüg *bilmiş kergek* itigsiz kayu erser ağısız yme ol ok ol tip.” (Üİ. 97b-16)

“nomta bululġuluk bolmuş öçmekig çatuşkati dört padağ *kılmış kergek.*” (Üİ. 122b-15)

⁴ Gabain (1995) s. 81.

1.2. Orta Türkçe

1.2.1 Karahanlı Türkçesi

X. yüzyılda Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle, İslam kültür ve medeniyeti altında, Eski Türkçe yazı dilinden oluşan, ilk İslamî edebiyat dili “Karahanlı Türkçesi” olarak adlandırılır.

940 yılında Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han’ın İslamiyeti resmen devlet dini olarak kabul etmesiyle ilk Müslüman Türk devleti kurulmuş oldu. Karahanlılar önce Kaşgar, Balasagun ve Yedisu bölgelerinde kurulup sonra Fergana ve Maverâünnehir şehirlerini de ele geçirerek Türkleştirdiler. Böylece bu devletin sınırları içerisinde Eski Türkçe yazı dilinden ve Hakaniye ve Karahanlı Türkçesi diye adlandırılan yazı dili ile İslami bir Türk edebiyatı oluşmaya başladı.⁵

1.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki d, sedasız ünsüzle biten fiillerde t’ye dönüşerek, ünsüz uyumuna riayet göstermektedir. –dı, –di, –du, –dü, –tı, –ti, –tu, –tü olarak bütün kullanımları mevcuttur. 3. tekil ve 3. çoğul şahıslar aynı Eski Türkçe’de olduğu gibi daima düz ünlülü şekilleriyle kullanılmaktadır.

Görülen geçmiş zaman eki 3. tekil ve 3. çoğul şahıslar hariç bütün şahıslarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabidir. Ancak Divan-ı Hikmet’te 1. tekil şahıs ekinde karşımıza çıkan birkaç örnek istisna teşkil etmektedir. Bunun sebebi olarak ünü çok geniş bir sahaya yayılmış olan Ahmet Yesevi’nin kendisine ait olmayan ve hatta kendi çağının dışında yazılmış olan hikmetlerin kendisine atfedilerek dilde bir karışıklık meydana gelmiş olması aklımıza gelmektedir.

Köçtim (DH. s. 56), kuçtım ((DH. s. 68), oydım (DH. s.88), toydım (DH. s.88), turdım (DH. s.54), tüştüm (DH. s.48), uçtım (DH. s.52)

Bir örnekte de aynı fiil hem dar ünlülü hem de yuvarlak ünlülü ek almıştır. kördüm (DH. s.304) ~ kördim (DH. s.304)

Karahanlı sahasında ekin başındaki ünsüzün sedalı-sedasız olması konusunda, A. B. Ercilasun, Kutadğu Bilig gramerinde Kutadğu Bilig’in nüshalar arasında değişik bir görünüş arz ettiğini ancak Arap harfleriyle yazılmış olan B, C nüshalarında durumun istikrarlı olduğunu ve buna bakarak da Kutadğu Bilig’deki görülen geçmiş zaman ekinin ünsüz uyumuna tabi olduğunu söylemektedir.⁶ Atebetü’l-Hakayık ve Divan-ı Hikmet’te de ünsüz uyumu söz konusudur.

⁵ Özkan, Mustafa (1999) s. 31.

⁶ Ercilasun, A. B. (1984) *Kutadgu Bilig Gramaeri – Fiil -*, Ankara, s. 93.

Görülen geçmiş zaman eki, iyelik eki menşeli şahıs ekleriyle kullanılır. Bazen manayı kuvvetlendirmek ya da vezin zaruretiyle şahıs zamirleri de şahsı ifade eden bir unsur olarak kullanılmaktadır.

“Bu dünyadan kiterimni *bilmedim min*” (DH. s. S. 246)

“Yana sözlediñg sen yime sözledim” (KB 665)

Şahıs zamirleri kullanılmadan “öz” kelimesinin iyelik eki almış şekilleriyle de görülen geçmiş zaman ifade edilir.

“Beyābānlar kizip özüm vāle kıldım. (DH. s.82)

“Mañga fazlıñg bolsa kıtuldı özüm” (AH. 39)

“Munı barça kıodtı özünğ yalñguzun” (KB 3242)

Görülen geçmiş zaman bazen kesin hüküm bildiren geniş zamanı ifade eder.

“Bilig bildi *boldı* eren belgölüg” (AH. 93)

“Biliglig er *öldi*, atı *ölmedi*” (AH. 95)

Bazen de görülen geçmiş zaman zarf fiil gibi kullanılır.

“kıayusı elig *sundu* tütsü tutar.” (KB 98)

Tekil

1. Şahıs: -dım, -dim, -dum, -düm
-tım, -tim, -tum, -tüm

2. Şahıs: -dıñg, -diñg, -duñg, -düñg
-tıñg, -tiñg, -tuñg, -tüñg

3. Şahıs: -dı, -di
-tı, -ti

Çoğul

1. Şahıs: -dımız, -dimiz, (-dumuz, -dümüz)
-tımız, -timiz
-duk, -dük

2. Şahıs: -dıñgız, -diñgiz
-tıñgız, -tiñgiz

3. Şahıs: -dılar, -diler
-tılar, -tiler

1. tekil şahıs: -dım, -dim, -dum, -düm

“Könğül *badım* emdi anıñg yolıñga.” (KB 46)

“*Bezeditim* kitabı nevädir sözün” (AH. 77)

“*Ötündüm* munu ıalsa canım yuluğ” (KB. 85)

“Meded ııldı ‘Azāzil’ ni ıovlap *sürdüm*” (DH. S. 52)

-tım, -tim, -tum, -tüm

“Könğli bütün halāyıkdın *ıaçtıım* muna” (DH. s. 48)

“Bu türkçe ıoşuğlar *tüzettim* sañga” (KB B. 75)

“Sevip sözi *tuttım* bütün ıavlıñga” (KB 46)

“Arş üstide namāz okup tizim *büktüm*.” (DH. s. 60)

2. tekil şahıs: -dıñg, -diñg, -duñg, -düñg

“Eger *yıgdıñg* erse ‘umürlük tavar’” (AH. 299)

“Sen ötrü köni yolıa *kirdiñg* toñga” (KB 36)

“Pervāne dik cāndın ııçıp ahker *boldıñg*” (DH. s. 112)

“‘Işkıa *tüştüñg* otıa *tüştüñg* köyüp *öldüñg*.’” (DH. s. 112)

-tıñg, -tiñg, -tuñg, -tüñg

“Yok erdim *yarattıñg* yana yok ıılıp” (AH. 9)

“*Törüttüñg* *ıgıdıñg* *bedüttüñg* mini (KB 1152)

“Kara tün *yaruttıñg* yaruk kündüzün” (KB 22)

3. tekil şahıs: -dı, -di

“Toğardın ese *keldi* ödsün yili” (KB 63)

“Tilindin *töküldi* telim er ıanı” (AH. 142)

-tı, -ti

“Saba yili *koptı* karanfil yıdın” (KB 71)

“Uvut *yitti* yindip bulunmaz yıdı” (AH. 417)

1. çoğul şahıs: -dımız, -dimiz, (-dumuz, -dümüz)

“İsiz öz yigitlik yava *ııldımız*” (KB 6255)

“Biz *keldimiz*.” (DLT I, 325-20)

“kudruk katıg tūgdūmiz” (DLT I, 472-10)

-tımız, -timiz

“İki gün todup teŋ kiçe yattımız.” (KB 3615)

“Toqşıp anın keçtimiz.” (DLT 183-9)

-duk, -dük

“Pir hizmetidin kılduq tip tālib min dip yörerler.” (DH. s. 116)

2. çoğul şahıs: -dınğız, -diŋgiz

“Bardıŋgiz” (DLT II, 47-5)

“Mezesini siz alıp telkin birdiŋgiz maŋga” (DH. s. 124)

3. çoğuş şahıs: -dılar, -diler

3. çoğuş şahsın kullanımında özne ve fiil farklı durumlar arz eder.

Hem özne hem fiil çokluk durumundadır.

“Yağıları eştip boyun egdiler.” (KB 450)

Bazen fiil çokluk durumunda olduğu halde özne belirsizdir.

“Yatkan yirni nā-hemvār körüp hayrān kaldılar.” (DH. s.120)

Özne tekil olduğu halde fiil çoğul ifade taşır.

“Yiti yaşta Arslan Bāb Türkistaŋga kirdiler” DH. s. 122)

En çok kullanılan öznenin çoğul, fiilin tekil olduğu şeklidir.

“Kurumuş yıgaçlar tonandı yaşıl” (KB. 67)

“Has kulları yahşısı söze kulak tuttı” (DH. s. 164)

-tılar, -tiler

“Kıŋgır közün bağıştılar” (DLT I, 183-6)

“Biri isiz erdi anı söktiler” (KB. 242)

1.2.1.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Karahanlı Türkçesi’nde anlatılan geçmiş zaman eki –miş, -miş’tir. Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmamaktadır. “Mazide bazı kere mim ve şın gelir.” ifadesinden de anlaşıldığına göre ünlü için DLT’de ye harfi kullanılmamaktadır. Nitekim ünlü, örneklerde esre ile gösterilmiştir. Fakat DLT’deki bazı örneklerde ünlü için ye kullanıldığı da olur. AH.’da ise ekin yazılışında hiçbir tereddüt yoktur.⁷

⁷ Ercilasun, A. B. (1984) s. 99.

Divan-ı Hikmet'te -miş ve -miş'li örneklerin bulunmasının yanı sıra -p zarf fiilinin anlatılan geçmiş zaman eki olarak daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu daha çok Harezmi-Kıpçak sahasında karşılaşmaya başladığımız bir gramer özelliği olmakla birlikte bu kullanıma Hikmetlerin söylendikten sonra ve çeşitli sahalarda kaleme alınmış olması sebep olmuş olabilir. Anlatılan geçmiş zamanı ifade etmek için -p, -dur, -dür ek fiili ile birlikte kullanılmıştır.

Karahanlı sahasında anlatılan geçmiş zaman eki fazla kullanılmamıştır. Kullanılan örneklerin neredeyse tamamı 3. tekil şahsa aittir. 1. ve 2. şahıslara ait örnekler birkaç tanedir.

Aynı görülen geçmiş zamanda olduğu gibi anlatılan geçmiş zamanda da şahız zamirleri yerine "öz" kelimesinin iyelik eki almış şekliyle de anlatılan geçmiş zaman ifade edilir.

"Munî âkıbet tip *özüm yörmiş ol.*" (KB. 357)

DLT'de bir örnekte -duğ, -dük anlatılan geçmiş zaman olarak kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut -duğ, -dük ekinin Oğuzların birçoğunda görülen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığını ve kullanım özelliklerini belirttikten sonra anlatılan geçmiş zaman ifadesinde de kullanıldığını söylemektedir.

"Fiil-i gayibin nefyinde بَرَمَادُكْ barmaduk كَلَمَدُكْ kelmedük denir ki "gitmedi, gitmediğini işittim", "gelmedi, ben sonra böyle gördüm" demektir. Bu çeşit nefiler, işin yapılmış olduğunu göstermek bakımından söylediğim gibidir. بَرَمَشْ barmış, كَلَمَشْ kelmiş" denir ki, "gitmiş, gelmiş ama ben görmedim, tanık olmadım" demektir."⁸

"kadaş temiş *kaymaduğ*, kadhın temiş kaymış." (DLT I, 403-21)

Anlatılan geçmiş zaman eki, -miş, -miş, "kerek" kelimesi ile birleşerek gereklilik ifadesinde kullanılmıştır.

"Taşığ ısrumasa *öpmiş kerek*" (DLT I, 163-18)

"Kutadmış kişi kör *sakınmış kerek*

Kamuğ teñsiz iştin *yıramış kerek*" (KB 726)

Anlatılan geçmiş zamanın olasılık ifade eden örnekleri de vardır.

"Ol ig kem ne *ermiş ayu birdiler*" (KB. 1057)

1. tekil şahıs: -miş men

-p min

2. tekil şahıs: -miş sen, -miş sen

⁸ Atalay, B. (1985) *Divanı Lügat-it Türk Tercümesi*, Cilt II, Ankara, s. 62.

3. tekil şahıs: -mış, -miş

-p dur

3. çoğul şahıs: -mıŝlar, -mişler

1. tekil şahıs: -mış men

“Ayur men unıtmıŝ men edgü iŝig.” (KB. 1577)

-p min

“Yetimlikde garıblıkde *yetip min*” (DH. s. 282)

2. tekil şahıs: -mış sen,

“kaıuğ beklemiŝ sen yime yol kesip” (KB 6308)

-miş sen

“Kul Hāce Ahmed *bilmiş sin*, Hāı yolığa *kirmiŝ sin*.” (DH. s. 334)

3. tekil şahıs: -mış, -miş

“Güherdin söz aymıŝ öğün söz bıŝı.” (AH. 490)

“Eliğ urmiŝ iŝke baııp *iŝlemiŝ*” (KB. 225)

Anlatılan geımiŝ zaman eki –mış, -miş, ol veya turur kelimeleri ile birlikte kuvvetlendirme ve “kesinlik ifade eder.

“Saığa ma *anunmiŝ turur* bu ölüm” (KB. 1406)

“Odunmiŝ turur ol kaıaŝııđ tükel” (KB 4908)

-p dur

“Hadıce’ni Hudā baııtın aııpdur

Resülını baıığa dürler saııpdur.” (DH. s. 280)

3. çoğul şahıs: -mıŝlar, -mişler

“Altun taııt olтурgenler tofrak astın kaıalmıŝlar” (DH. s. 334)

“İrenler izin izdep memālikdin kiımiŝler” (DH. s. 334)

1.2.2. Harezmi Türkıesi

1.2.2.1. Görülen Geımiŝ Zaman:

Harezmi Türkıesi devri, Aral Gölü’nün Güneyi ve Amu Derya nehri boyunca uzanan bölgede çeşitli Türk boyları tarafından oluşturulmuŝ bir edebî ŝivedir.

Harezmi Türkıesi, XI. Ve XII. Yüzyıllarda gerek etnik yapı gerekse siyasî hayat bakımından Türkleŝen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpıak ve Kanglı boylarının yerleŝik hayata geımelerinin sonucu olarak Türk dilinin Doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye)

Türkçesi temelinde, Güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve Kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır. Böylece bölge halkının etnik yapısı gibi oluşan dil de karma bir şekil almıştır.⁹

Harezm Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki -d, hem sedalı, hem sedasız şekilleriyle kullanılmaktadır. Sonu ünlü ile biten ya da sedasız bir ünsüzle biten fiillere geldiğinde herhangi bir değişime uğramaz. Sedasız bir ünsüzle biten fiillere geldiğinde ise ünsüz benzeşmesi sonucu, -t olur. Sedalı-sedasız ya da düzlük yuvarlaklık uyumu Kıyasü'l-Enbiya dışındaki eserlerde daha istikrarlıdır. Kıyasü'l-Enbiya'da aynı fiil hem sedalı, hem sedasız ek alabilmektedir.

“saçdılar (K.E 96r-9) saçtılar (K.E 96r-5), uruşdılar (K.E 16r 9) uruştılar (K.E 142r 7), tutdum (K.E 71r-15) tuttum (K.E 212v2), öltürdüñg (K.E 21r-10) öltürdiñg (KE. 130r-21), talaşdı (KE. 37r15) talaşdı (KE. 20v13), tegdük (KE. 209r-1) tegdimiz (KE. 208v-18), bolduñguz (KE. 223v15) bolduñgız (KE. 196v1)

1. tekil şahıs -dım, -dim, -dum, -düm.

-tım, -tim, -tum, -tüm.

2. tekil şahıs -dıñg, -diñg, -duñg, -düñg.

-tıñg, -tiñg, -tuñg, -tüñg.

3. tekil şahıs -dı, -di.

-tı, -ti.

1. çoğul şahıs -duk, -dük.

-tuk, -tük.

-dımız, -dimiz.

-dumuz, -dümüz.

2. çoğul şahıs -dıñgız, -diñgiz, -duñgız, -düñgiz, -duñguz, -dünğüz, (-diñgizler)

-tıñgız, -tiñgiz.

3. çoğul şahıs -dılar, -diler.

-tılar, -tiler.

1. tekil şahıs -dım, -dim, -dum, -düm.

⁹ Aysu Ata, Harezm Türkçesi-Altınordu Türkçesi, s.12.

“Saṅga hıdmat kılây tip ‘azm *kıldım*.” (HŞ. 102).

“Tört yanımga baktım, héç kimersenî *körmedim*.” (NF. 9-7).

“Âhiri la‘netke şâyetse *boldum*, tedi.” (KE. 11v-15).

“Kazan tig kaynap uş sevdâ *bişürdüm*.” (HŞ. 244).

Görülen geçmiş zaman kullanımında bazen anlamı daha kuvvetli kılmak için şahıs ekinin yanı sıra şahıs zamiri de kullanılmıştır.

“Bu kéçe tuş *kördüm men*.” (NF 37-1)

-tım, -tim, -tum, -tüm.

“Ey halâyıklar, men sizlernî Âdam takı Havvadın *yarattım*.” (NF. 51-11)

“Ey yarânlarım, bu etdin yemeṅ kim bu kol etidin âvâz *eşittim*.” (NF. 33-17)

“Köṅgün fermanını cân birle *tuttum*.” (HŞ. 243)

“Bu kadgu kudguṅga *tüştüm*.” (HŞ. 4397)

Bir örnekte de birinci tekil şahıs men zamiri ile ifade edilmiştir. “çıkargay men tidi men anı taşdın.” (HŞ. 509)

2. tekil şahıs: -dınṅ, -dınḡ, -duṅ, -dünḡ

“İlâhi, elingni kiwür tép sen *aydınḡ*.” (KE 24v5)

“Ol kün içinde ol Lât u ‘Uzzâ birle kim ant yâd *kıldınḡ*.” (NF. 32-15)

“Köṅgöl kimge birip bizdin *köterdinḡ*.” (HŞ. 795)

“Seniṅ ömrünḡ uzunrak boldı dünyânı neteg *bulduṅ*.” (KE. 28r-2)

“Menim atamnı, takı atam karındaşını, takı cüftümni, takı er karındaşımını, cümle sen *öltürdünḡ*.” (NF. 25-17)

-tınḡ, -tinḡ, -tuṅ, -tünḡ.

“Kuruḡ yığaçnı *yaşarttuṅ*.” (KE. 237r-1)

“Kifâyet körgezip dildârlık *ittinḡ*.” (HŞ. 2167)

“Öküş söz birle mağzımnı *kuruttuṅ*.” (HŞ. 2167)

“Kayu arslan ilinge *tüştünḡ*.” (HŞ. 787)

3. tekil şahıs: -dı, -di.

3. tekil şahıs daima düz ünlü ile kullanılır, yuvarlak ünlü ile kullanımı yoktur.

“Peyğambar ‘as secdeke *bardı*.”(NF.12-4)

“Ahşamdın soñg Peyğambar ‘as’nuñg éwinge *keltürdi*.” (NF. 33-12)

-tı, -ti.

“du‘âlar kıldı husravğa yir *öpti*.” (HŞ. 1079)

““Ömer Ka‘beni *arıttı*.” (KE. 197v21)

1. çokluk şahıs: -duk, -dük: Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zaman 1. çokluk şahıs eki –duk, –dük’tür. Daima yuvarlak ünlü ile kullanılır. Ancak Kıyasü’l-Enbiya’da –duk, –dük yanında Eski Türkçe’deki kullanımı olan –dımız, -dimiz şekli de sıkça kullanılmıştır. Hüsrev ü Şirin’de tamamen –duk, -dük iken, Nehçü’l- Feradis’te genelde –duk, -dük olup, -dımız, şekline de rastlanmıştır.

-duk, -dük.

“tewelerimiz ağızların *bağladuk*.” (KE. 97r-13)

“cevâb aydı kim andın biz ma *kolduk*.” (HŞ. 4280)

“biz cümle sizke yâri bermek için *keldük*.” (NF. 27-12)

-tuk, -tük.

“cevâb aydı munı hem biz *işittük*.” (HŞ. 4293)

“mekkeniñg sahrâsıñga *çıktuk*.” (NF. 27-9)

-dımız, -dimiz.

“bizler takı sizke köre *yığladımız* tediler.” (NF. 103-8)

“Aydılar: *bildimiz, işitdimiz*, tediler.” (KE. 120v-9)

Kıyasü’l-Enbiya’da aynı fiillerin hem –duk, hem –dımız ekleriyle çekime girdikleri görülür.

Berdük (3r4), bedrimiz (51v21), bolduk (103v15), boldımız (128r16), keldük (64r10), keldimiz (11r11), kördük (88r11), kördümüz (208)

-dımız, -dümüz

Yuvarlak ünlüye sahip olan fiillerde zaman eki yuvarlak ünlü olarak fiile uyum sağlamış, ancak zamir menşeli şahıs eki düz kalarak uyumsuzluk göstermiştir.

“Biz seniñg birleki ‘ahdni *buzdumuz*.” (KE. 229r-4)

-tımız, timiz.

“çerigge *yettimiz*.” (KE.234v2)

-tumuz, -tümüz

“Biz bularnıñg birle *туруştumuz*.” (KE. 232v9)

2. çokluk şahıs: -dîngiz, -dîngiz, -duñguz, -dünğüz.

“Siz bu za‘if miskinlerni munça üküş mal bérip *aldıñgız.*” (NF. 98-8)

“Siz mañga korkugumdın emân *berdiñgiz.*” (NF. 98-8)

““Nehnu” tép özünğüzni *ögdünğüz.*” (KE. 5r-18)

“Henüz argu vakt bolmadın türünü *biraktıñgız* takı *yattıñgız.*” (NF. 435-7)

“Sirâtni salâmat *keçtiñgiz.*” (NF. 240-2)

“Bizge kawuşmaklıkka *yawuştuñguz,* teyür erdiler.” (KE. 246r-8)

“Yana ol sâ‘at içinde *koptuñguz* takı işleyü *başladıñgız.*” (NF. 435-7)

-duñgız, -dünğiz, -tuñgız, -tünğiz.

2. çokluk şahıs eki ünlü uyumu bakımından genelde istikrarlıdır. Ancak yuvarlak ünlüye sahip birkaç fiilde zaman eki yuvarlak ünlü ile fiile uyum sağlarken, şahıs ekinde henüz yuvarlaklaşmanın tam olarak gerçekleşmediği ve düz ünlü aldığı görülür.

“ne *bolduñguz.*” (KE. 223v-15)

““Ömer aydı: andağ mu *bolduñgız?*” (KE. 196v-1)

““Osman keldi erse, *olturduñguz.*” (NF. 123-11)

“Siz peygâmbar yerinde *olturduñgız.*” (NF. 78-2)

“Yinçükingizni *örttüñgiz.*” (NF. 123-12)

Nehcü'l-Feradis'te bir örnekte görülen geçmiş zaman 2. çokluk şahıs eki –dîngizler şeklindedir.

“Nişe silâlarınızni *kéterdiñgizler?*” (NF. 24-23)

3. çokluk şahıs:

3. çokluk şahıs eki aynı 3. tekil şahıs ekinde olduğu gibi daima düz ünlü ile kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde yazılmış bütün eserler bu konuda mutabıktır. Kullanımı oldukça fazladır.

-dılar, -diler.

“Fidâ *kıldılar* hakka ten cânları.” (HŞ. 163)

“Abû Lehebni *ündediler.*” (NF. 10-32)

-tılar, -tiler.

“Müslümanlar birle üç kün *uruştular*.” (NF. 22-40)

“Eki çerig *körüştiler*.” (KE. 226v14)

Nehcü'l-Feradis'te bir husus dikkatimizi çekmiştir. Metnin dili görülen geçmiş zaman dayalıdır ve hikâye etme tekniğinin bir gereği olarak da bolca ki'li bağlı cümlelere yer verilmiştir. “Sidretü'l-müntehâ bir uluğ daraht turur kim anıñ misli yok.” “Peygâambar ‘as tiledi kim sahâbalarka vasiyyatlar kılssa.” Ancak bak- fiili geniş zaman eki –ar ile birlikte, görülen geçmiş zamanı ifade etmekte ve ki'li bağlı cümle kimliğine bürünmektedir.

“Erteke tegi yüridiler. Erte boldı. *Bakarlar*, yüz athğ tağ tüpinge yettiler.” (NF. 15-41)

“Takı kök kapuğını açtılar, biz takı kirdük. *Bakar men*, ékki şahs bar. Cebrâ'il ‘as aydı.” (NF. 39-29)

“Andın soñ aştuk takı Beytü'l-Ma‘mürka tegdük. *Bakar men*, bir uluğ yaşlıg abuška saçı takı mehâsini cümle ak ermiş erdi.” (NF. 41-21)

“Ödlek namâzını kıldı erdi. *Bakar*, Cebrâ'il ‘as katır münüp, kalıñ barçın kedip keldi, takı aydı.” (NF. 24-21)

Bazen –miş sıfat fiil ekinin iyelik eki almış haliyle “bar” ve “yok” kelimeleri birlikte kullanılarak görülen geçmiş zamanı ifade eder.

“Héc bu râzıñı Yusufka *aymışıñ bar mu?* tedi erse, Zelihâ aydı: *Aymışım yok.*” (NF. 360-6)

“Tâ Resûlallahi, benim on oğlum kızım bar, munlarda biringe takı *öpmişim yok.*” (NF. 292-2)

“Men hiç kimersedin küç birle nesre *almışım yok.*” (KE. 46r-13)

1.2.2.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Harezmi Türkçesinde anlatılan geçmiş zaman iki şekilde yapılır. Birincisi karakteristik anlatılan geçmiş zaman eki olan –mış, –miş'tir. İkincisi ise Çağatay Türkçesinde sıkça rastladığımız –p zarf fiil ekidir.

1.2.2.2.1. –mış, –miş.

Daima düz ünlü ile kullanılan bu ekin yuvarlak ünlü ile kullanımı yoktur. Az kullanılan bir fiil çekimidir ve neredeyse bütün örnekleri 3. tekil şahsa aittir. Diğer şahıslara ait örnekler birkaç taneyi geçmemektedir.

1. tekil şahıs:

“men veli *ermiş men.*” (NF. 375-13)

“Ey melik bu künge tegrü Yûsufniñg zindânda erdükin *unutmuş men.*” (KE. 91r7)

“Unutup *kılmış men.*” (KE. 130r-19)

2. tekil şahıs:

“tirig erkenin *bilmiş sen*, sana kavuşturun *anıglamış sen.*” (KE. 1001r-9)

“Kördüm kim Medîne tegresinde handak *kılmış sen.*” (NF. 32-9)

“*oturmuş sen* kılıp bu yas esâsın.” (HŞ. 2786)

3. tekil şahıs:

“Bakar, cümle necis *bolmuş.*” (NF. 12-10)

“felekke servi bu kök ton *kidürmiş*

‘imâme yilge ‘anber yıdğı *birmiş.*” (HŞ. 134)

“Bu menâre, ağğıl İbrâhimni körgil neteg *köymüş*, kül *bolmuş.*” (KE. 42r-18)

1. çokluk şahıs:

“Sizler Yûsufni öltürgeli *oğramışsınız*, yana kuduğğa *salmış siz*, kuduğdın çıkarıp kul *tép satmış siz.*” (KE. 140r-14)

“Yâ Hâtam, eşittim kim camâ‘atnı favt *kılmış siz* takı üküş savâbdın mahrûm *bolmuş siz* takı néçe kün kadğuluk bolup éwde *olturmuş siz.*” (NF. 242-4,5)

3. çokluk şahıs:

“Ba‘zılar *aymışlar*: tañg atğunça mücâhede körer ol yerde alarnı kördüm kuduğ içinde teben *asılmışlar.*” (KE. 22r-14)

“Bizim kişiler birle sizinğ yârânlar edebsüzlük *kılmışlar*, sulhnı ‘ehdni *buzmuşlar.*” (NF. 47-17)

“*Koparmışlar* keşişler ilde taşdın.” (HŞ. 522)

1.2.2.2.2. –p

Zarf fiil eki –p bazen tek başına bazen de turur ve dur ek fiili ile beraber anlatılan geçmiş zamanı ifade eder. turur ile kullanımı çok fazla iken dur ile kullanımı birkaç örnekle sınırlıdır.

1. tekil şahıs:

“men üç nersedin kesgey men tép ant *içip men.*” (KE. 48r10)

“Anıñg otuz miñg yolu toğğanın *körüp men.*” (KE. 182v-3)

“Mundağ kerâmetlig Muhammedni kökge *aşurup men.*” (KE. 211r-10)

“Közüm yarukı oğlanımnı *yitürüp turur men.*” (KE. 72v8)

“Men sendin oza *kelip tutur men*, halâyıkını üküş teribe *kılıp turur men.*” (NF. 58-13,14)

2. tekil şahıs:

“Ammâ fikr *kılıp sen.*” (KE. 186v -11)

“Ey ferişte sen ğalat *kılıp sen.*” (KE. 191r15)

“Bularını sen *öltürüp turur sen.*” (KE. 36r11)

“Bakar men ewüñgnüñğ taş tamını *suwamış sen* takı yokla bir barmak endâzası mülkingdin taşka *çıkmiş sen.*” (NF. 224-4)

3. tekil şahıs:

“Telim yıllar boldı meniñg kızım *ölüp turur.*” (KE. 160r-16)

“Ol çeşme suwındın altı peygâambar su *içip turur.*” (NF. 149-3)

“Emdi bu kün altı ay tamâm *bolup turur.*” (NF. 167-1)

“Ammâ karındaşım Yûsuf ol işni yahşı *kılıp dur.*” (90v10)

1. çokluk şahıs: 1. çokluk şahıs eki –miş’dir. Bir örnekte biz olarak da karşımıza çıkmıştır.

“Uluğ yaşlığ *bolup turur miz.*” (NF. 428-7)

“Tenimizni kâfirlarınıñg kılınçınığa karşı *kodup turur miz.*” (NF. 408-15)

“Biz anı bu taş içinde anuklap *turur biz.*” (KE. 34v19)

2. çokluk şahıs: İkinci çokluk şahısta, şahıs belirteci –siz, bir örnekte –sizler olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Mut‘i atlığ kitâb tasnif *kılıp turur siz.*” (NF. 207-17)

“Bu kün sizler ğıybat *kılıp turur sizler.*” (NF. 385-10)

3. çokluk şahıs:

“Bakar anlar Peygâambar ‘as’nuñg ziyâratı katında *olturup tururlar.*” (NF. 166-15)

“Bu mekkeniñg uluğları ittifâk *kılıp tururlar.*” (N.F 44-6)

“Kördi kim cümle mahlûkât havâda *yıgılıp tururlar.*” (KE. 183r-19)

-p zarf fiili ile ifade edilen anlatılan geçmiş zamanın olumsuz şekilleri –madın ve –may zarf fiillerine yine turur ve dur ek fiillerinin getirilmesi ile yapılmıştır.

“Dünyâda bir ârzûm bar kim ol ârzûmka *tegmedin turur men.*” (NF. 180-1)

“Henüz ölümniñg açığılıkı köñglümdin *ketmedin turur.*” (NF. 438-8)

“Reyyân melik köñgli tamâm orısun tıp *çıkmay dur.*” (KE. 90v-10)

“Dâvûd anı bilmey kimerse *kolmay dur t p koldı.*” (KE. 135v11)

1.2.3. Kıpçak Türkçesi

Kıpçakların  nce Batı Avrupa’ya g çleri Kıpçak Türkçesini Kuzey grubuna sokarken daha sonra Mısır ve Suriye’ye köle ve asker olarak getirilmeleri ve burada Türkmenlerle etkileşimleri neticesinde Güney grubu olan Oğuz unsurlarının dillerine karışmasına sebep olmuştur. Bu da eserlerin asıl Kıpçakça ya da karışık dilli eserler olarak sınıflandırılmasına yol açmıştır.

1.2.3.1. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki –d’dir. Sedasız bir ünsüzle kullanıldığında –t’ye dönüşür. Kıpçak Türkçesinde sedalı-sedasız uyumu tamamen vardır diyebiliriz. Ancak bazı eserde birkaç örnekte sedasız ünsüzlerden sonra –t- kullanılması gerekirken –d- kullanıldığı görülmektedir. Oğuzcalaşma meselesinde Kıpçakça unsurları en fazla muhafaza eden G.Ter.de, ve gramer kitabı olan T.Z’de sedalı-sedasız uyumu tamdır. Münyetü’l-Guzat’taki uyumsuz sadece bir örnek vardır. san dı (M.G. 76a-6) C.C.’tada karşımıza çıkan teyiş- diler (C.C. 123-7)  rneği vardır. Yine bir gramer kitabı olan K.İ’ta müellifi Eb  Hayy m’ın da açıkladığı gibi görülen geçmiş zaman eki –d-,  ns z uyumuna bağlı olarak –t’ye dönüşmektedir. Bununla birlikte ekin yazımında düzensizlik dikkati çekmektedir. Ekin t’li olarak kullanılması gereken durumlarda d’li olarak kullanıldığı görülür. Alağdılar (K.İ.V6623), ağdı (K.İ V5618),  uğdı (K.İ V23a10), s kdi (K.İ. V1769), k r şdi (K.İ. V27a7)¹⁰

Bazen aynı fiil kökü görülen geçmiş zaman ekinin hem sedalı hem sedasız şekilleriyle kullanılmıştır. Ayıttılar (M.G. 58b-5) ayıttılar (M.G. 101b.6),  apdılar (M.G.96a-4)  aptılar (M.G. 96a-5).

Kıpçak Türkçesi düzlük-yuvarlaklık uyumuna büyük  l de uymaktadır. 1.  okluk şahıs genelde yuvarlak ünlü ile kullanılırken uyuma tabi olup dar ünlülü kullanımlarına da rastlanmaktadır. Aldık (T.Z. 40b.3), keldik (T.Z. 40b.3), kittik (G.T.298-9), iktik (G.T. 93-3) Yine daima düz ünlü ile kullanılıp düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan 3. tekil ve 3.  okluk şahıs eklerinin yuvarlak ünlü ile biten fiillere yuvarlak ünlü ile ulanarak uyuma tabi olduğu örnekleri görülmektedir. K r nd  (K.İ. D37a12), olturdu (K.İ V13a1), turguzdu (K.İ.V20b.15), sordular (C.C. 122,39), tuttular (C.C. 126,17)

¹⁰ bkz. A. Melek  zyetkin, Fiil: Tarihi Karşılaştırmalı bir Gramer ve Sözlük Denemesi, s.146.

1. tekil ve 2. tekil şahıs eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi iken uyuma aykırı örneklerine de rastlanmıştır. Bildüm (K.İ.V49b4), berkittüm (C.C.24,14), tuydım (C.C.113,17), yötkürdim (C.C.114,10), kötürdiñg (C.C.142,3), sövündürdiñg (C.C. 138,10).

Bazen aynı fiil kökünü, hem yuvarlak hem dar ünlülü eklerle kullanılmıştır. kıldıñg (M.G.106b-7) kılduñg (M.G.13b-9), sançdıñg (M.G. 53a-5) sançduñg (M.G. 53b-5), kıldık (M.G. 114a-8) kılduğ (M.G. 84.b-9)

1. tekil şahıs: -dım, -dim, -dum, -düm, (dü men)

-tım, -tim, -tum, -tüm.

2. tekil şahıs: -dıñg, -diñg, -duñg, -dünğ

-tıñg, -tiñg, -tuñg, -tüñg.

3. tekil şahıs: -dı, -di, -du, -dü

-tı, -ti, -tu, -tü.

1. çokluk şahıs: -dığ, dik, -duğ, -dük

-tığ, -tik, -tuğ, -tük. (-dü biz, -dü miz, -dükler)

2. çokluk şahıs: -dıñgız, -diñgiz, -duñguz, -dünğüz

-tıñgız, -tiñgiz, -tuñguz, -tüñgüz (-diñgizler.)

3. çokluk şahıs: -dılar, -diler, -dular

-tılar, -tiler, -tular

1. tekil şahıs: -dım, -dim, -dum, -düm

“nice nevbet bu endişeni *kıldım*.” (G.T. 48-10)

“oturup her bir bâbdan söz açıp *sözledim*.” (G.T. 58-3)

“bernelü *boldum*.” (C.C. 20,15)

“At sikrigende yıkılmakdın imin bolmağay üküş kişilerini *kördüm*.” (M.G. 6b-9)

Görülen geçmiş zaman eki iyelik eki menşeli şahıs ekleri ile kullanılırken bir örnekte zamir menşeli ekiyle kullanıldığı görülmüştür. Keldümen (K.İ.V50b5)

-tım, -tim, -tum, -tüm.

“hayr bolğay *ayttım*.” (G.T. 10-11)

“azıksız *kettim*.” (T.Z. 52a-12)

“yana *unuttum* özümni bolup sañga meşgul.” (G.T. 229-5)

“Bu ni ‘met-i mukîmğa *tüştüm*.” (G.T. 268-8)

2. tekil şahıs: *dıñg*, *-dıñg*, *-duñg*, *-düñg*

“Sen karşı *bardıñg*.” (C.C. 126,15)

“Ya ‘ni *bislendiñg* anıng süti bile dağı *ılğaydıñg*.” (G.T. 28-5)

“Karı *bolduñg* yigitlikden.” (G.T. 271-2)

“Vezîrleriñgden ni hatâ *kördüñg*.” (G.T. 35-8)

-tıñg, *-tiñg*, *-tuñg*, *-tüñg*.

“Neden *kettiñg*?” (T.Z. 57b-11)

“Bigim her dem kerem birle bu devlet yirgesin *tuttuñg*.” (M.G. 3b-8)

“Kanıñg *töktüñg*.” (C.C. 150,2)

3. tekil şahıs: *-dı*, *-di*, *-du*, *-dü*

“Sultân ol oğlanga *sordı*.” (G.T. 30-6)

“Anı ‘amelge *kitürdi*.” (G.T. 77-11)

“*tutuldu*” (K.İ. V 21a 18)

“*ökündü*” (K.İ.V6a9)

-tı, *-ti*, *-tu*, *-tü*.

“bu yazıksuz yatқан faķırlarını *tuttı*.” (G.T. 102-13)

“ol ki *ketti*.” (T.Z. 43a13)

“*konuştu*.” (K.İ.V 25a6)

“*töktü*.” (K.İ.V12b23)

1. çokluk şahıs: *-dıq*, *-dik*, *-duq*, *-dük*.

“*aldıq*.” (T.Z. 40b-3)

“*keldik*.” (T.Z. 40b-3)

“Biz nasihat şartın oş *kıldıq* beyân.” (G.T. 355-7)

“Uluğlarıñg lafzların tagyır kılmayalum *tidük*.” (M.G. 85a-2)

-duk, *-dük* şeklinin yanında K.İ’ta eski türkçedeki kullanımı olan *-dübiz*, *dümüz* şekillerine ve *-dükler* şekline ait birer kullanım mevcuttur. Bu eklerin bulunması bu şekillerin

kullanılmasından çok yazarın ekin aslını veya aslı olduğunu tahmin ettiği şekli göstermek isteyişinden olmalıdır. Keldübiz, keldümüz (V50b6), keldükler (V50b6)¹¹

Benzeşme yoluyla gelişmiş olabileceği 1. teklik şahısta “keldümen” veya 2. çokluk şahısta “keldigizler” çekimleri de böyle verilmiş olacaktır. Bu şekillerin kullanılmadığı diğer eserlerde görülmemesinde ve bu eserde diğer bahislerde başka vesilelerle verilen örneklerde geçmeyişinden de anlaşılmaktadır.

-tıķ, -tik, -tuķ, -tük.

“nil yakasında mamuķ *iktik*.” (G.T. 93-3)

“*uruştuk*.” (T.Z. 59b-2)

“*yapıştuk*.” (K.İ.V50b5)

2. çokluk şahıs: -dınġız, -dınġiz, -duġuz, -dünġüz.

“*aldınġız*.”(T.Z. 40b-4)

“*yediġiz*”, (T.Z 40b-5)

“*tutulduġuz*” (T.Z. 48a-11)

K.İ’ta bir örnekte –dınġizler şeklinde geçmektedir.

“*keldinġizler*.” (V50a23)

G.T’de buyur- fiili görülen geçmiş zaman 2. çokluk şahıs ekinin hem sedalı, hem sedasız şekliyle kullanılmıştır. Aynı zamanda ekin ilk ünlüsü yuvarlaklaşmış ikinci ünlü düz kalmıştır.

“buyurduġuz.” (G.T.71-10), “buyurtunuz” (G.T.112-13)

-tınġız, -tınġiz, -tuġuz, -tünġüz.

“neke *sattınġız*.”(T.Z. 57b-9)

“Bu menzilken i bilen yittinġiz.” (G.T. 350-10)

“*uruştunġuz*.” (T.Z.59b-3)

3. çokluk şahıs: -dılar, -diler, -dular.

“Anı tikmege *baġladılar*.” (C.C. 126,20)

“Avda kiyik *şışlediler*.” (G.T. 61-1)

“Alay *sordular* herodes ġannı.” (C.C. 122,39)

¹¹ bkz. Ali Fehmi Karamanlıoġlu, Kıpçak Türkçesi Grameri, s. 120.

-tılar, -tiler, -tular.

“*Sançdılar mununġ tig.*” (M.G. 38a-3)

“*Nâgeh bir fakirni halvet yirde taptular.*” (G.T. 152-11)

“*Özge saġıt ne bile tutular.*” (C.C. 126,10)

1.2.3.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Kıpçak Türkçesinde anlatılan geçmiş zaman, pek çok noktada benzerlik gösterdiği Harezmi Türkçesi gibi hem sıfat fiil eki olan –mıš/-mıš ile hem de zarf fiil eki olan –p ve –p'nin üzerine –dur, -tur, -durur, -turur ek fiillerini almıš şekilleriyle yapılmıštır. –mıš/-mıš çoġu zaman isim ya da sıfat olarak kullanılmıštır. Anlatılan geçmiş zaman kullanımı azdır. –p zarf fiilinin anlatılan geçmiş zaman ifadesinde kullanımı –mıš/--mıš'e göre daha fazladır.

1.2.3.2.1. –mıš/-mıš.

Bu sahada da daima düz ünlülerle ve şahıs zamiri menşeli iyelik ekleriyle kullanılmıštır. T.Z'de anlatılan geçmiş zamanda ism-i fail ayrımı bašlıġı altında söz edilmiš, “kün doġmıš ve doġmamıš” örnekleri verilmištir. “Kendinsine –mıš, -mıš getirilmıš olan kelimedenden geçmiş zaman murat edilirse bu, göz ile görülen šeyden deġil ancak olan šeyden išitilmekle haber vermedir.” denilerek ekin anlatılan geçmiş zamandaki kullanımına išaret edilmištir.¹²

K.İ'te de Ebû Hayan –mıš ism-i fail yani fail ismi olarak deġerlendirmıš olmakla birlikte ekin aynı zamanda “bir šeyin müšahede edilmediġi halde malum olan sıfatından haber verildiġini göstermek için ilave edildiġini belirtmiš, “Aybek šırmıš” (V36b2-8) örneġini vererek ekin fonksiyonu yanında bitmiš fiil olarak kullanımına da išaret etmištir.¹³

1. tekil şahıs: -mıš men, (-mıšem)

2. tekil şahıs: -mıš sen, -(-mıš seġġ)

3. tekil şahıs: -mıš

1. çoġul şahıs: -mıš biz.

2. çoġul şahıs: -mıš siz

3. çoġul şahıs: -mıšlar

¹² Ettuhfetuz-zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiye, Çev. Besim Atalay, 47b, s.82.

¹³ A. Melek Özyetkin, Ebû Hayan Kitabü'ül-idrak Li Lisani'l-Etrak Fiil: Tarihi-Karšılaštırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi. Ankara 2001, s.155.

1. tekil şahıs:

“*kelmiş men.*” (T.Z. 53a.11)

T.Z’de zamir menşeli iyelik ekinin kullanımına örnek verdikten sonra “bitişik zamir ile kelmişem denir.” (53a.13) diyerek iyelik ekinin ekleşmiş şeklini de göstermektedir.¹⁴

2. tekil şahıs:

“*hoş âvâz bolmuş sen*” (G.T.221-8)

“*böriniñ şa‘breke sen imiş sen.*” (G.T. 137-5)

“*kelmiş señg.*” (T.Z. 53a.12)

3. tekil şahıs:

“*eyâ taşı riyâ birlen bizenmiş.*” (G.T. 160-7)

“*za‘îfi selâmet kalmış.*” (G.T.164-12)

1. çoğul şahıs:

“*kelmiş biz.*” (T.Z. 53a-12)

2. çoğul şahıs:

“*kelmiş siz.*” (T.Z. 53a-12)

3. çoğul şahıs:

“*Ya‘nî burunğı fârisler ayıtmışlar.*” (M.G. 35a-4)

“*Halk nefesimden zaħmette imişler.*” (G.T. 221-11)

1.2.3.2.2. -p, -ptir, -ptur, -p turur, -pdur, -p durur.

Kıpçak sahasında anlatılan geçmiş zaman olarak –mış, -miş’ten daha geniş bir kullanım yelpazesi vardır. –p zarf fiili bazen –tur/-dur yardımcı fiilinin geniş zaman şekliyle birleşerek, bazen geniş zaman eki düşmüş olarak, bazen de şahıs eklerini doğrudan üzerine alarak tek başına anlatılan geçmiş zamanı ifade eder.

Memlük-Kıpçak sahası eserlerinde T.Z’de “geçmiş zaman için ikinci belge kelip ve keliptir denir ve şahıslara göre çekimleri verilir. Kelip, ketip, başlap, sözlep gibi kelimelerin üzerine “-d-r” getirildiğini, bunun ya duraklamak veya söze güzellik vermek için olduğunu söyler.¹⁵

1. tekil şahıs: -p, -ptir men, -p turur men

2. tekil şahıs: -p, -ptir sen(señg), -p turur sen.

¹⁴ T.Z, Çev., Besim Atalay, İst., 1945, s 90.

¹⁵ Besim Atalay, Ettuhfet-üz-Zekiyye Fi-Lûgat-itiTürkiye , İstanbul 1945, s90,111.

3. tekil şahıs: -ptir, pdur, -ptur –p durur, -p turur, ubantur.

1. çoğul şahıs: -ptir biz, -p turur biz.

2. çoğul şahıs: -ptir siz

3. çoğul şahıs: -ptirler, -p dururlar, -p turlar, -p tururlar

1. tekil şahıs: -p:

“Bu t̄âyifeni bir t̄arîka öğre^{ti}p men.” (G.T. 165-11)

-p tir men

“keliptir men” (T.Z. 53b-1)

“küyüp turuptir men ölülerniñ kopmaqlıqın.” (C.C. 148,18)

-p turur men

“Men bu iv nimeti bilen bislenip turur men.” (G.T. 68-3)

“şa‘b düşmen edîşesine tüşüp turur men.” (G.T. 38-7)

2. tekil şahıs: -p sen:

“Alıp sen böyle gül yanında mesken.” (G.T. 160-13)

“Ecelsiz âdemî ölmes diyip sen.” (G.T. 197-13)

-ptir sen (senġ)

“Yalgız tenġrige biliptir sen kovanmağa.” (C.C. 140-3)

“Sen anı yibek mü deptir sen.” (C.C. 163-23)

“keliptir senġ.” (T.Z. 53b.2)

-p turur sen:

Giriftâr bolup helâket yerine tüşüp turur sen.” (G.T. 260-2)

3. tekil şahıs: -p tir.

“Keliptir.” (T.Z. 53b-3)

“Ağaç ilip tir.” (C.C. 116,11)

-p dur

“Kiçip dür hâtim-i t̄âyî.” (G.T. 162-1)

-p tur:

Közünġ aç uyğudan kim tañġ atıp tur.” (G.T.271-7)

-p durur

“seniñ ħükmiñge esîr *kılıp durur.*” (G.T. 295-1)

-p turur

“sañğa yaqın *kilip turur.*” (M.G. 62a-8)

-ubantur

K.İ'te –uptur yanında –p ekinin ekin genişletilmiş şekli olduğu düşünülen –ubantur yer almaktadır.¹⁶

“Sançar *turuban tur.*” (K.İ. V46b5)

1. çoğul şahıs: -p tir biz

“*Keliptir biz.*” (T.Z. 53b-2)

-p turur

“Fağirlerge irâdet kitürüp mürid *bolup turur biz.*” (G.T. 228-10)

2. çoğul şahıs:

-p tir siz

“*keliptir siz.*” (T.Z. 52b-2)

3. çoğul şahıs:

-p tirlir

“*keliptirler.*” (T.Z. 53b-3)

-p dururlar

“Bu iblîs-ni niçün melâyike öze mu'allim *koyup dururlar.*” (G.T. 282-13)

-p turlar

“Ĥalâyıqñıñ ilinden hem tilinden *ğurtulupturlar.*” (G.T. 46-4)

-ptururlar

“Bu nâvek oqını müsülmanlar *çıkarp tururlar.*” (M.G. 105a-7)

1.2.4. Çağatay Türkçesi

Türk dilinin doğu kanadını oluşturan Çağatay Türkçesi'ni M. Canpolat şöyle tanımlar: “Çağatayca Uygur ve Karahanlı Türkçelerinden sonra, bu dil ve edebiyat geleneklerinin üzerine kurulan, XIII. yüzyıldan başlayarak büyük bir kültür dili olarak gelişen Osmanlı ve Azerî lehçelerinin etkisi altında, yerli bölge ağızlarından, özellikle Endican ağzından yararlanılarak geliştirilen ve XV. yüzyılda Nevaî ile büyük bir edebiyat ve kültür dili haline

¹⁶ A. Melek Özyetkin, Kitabu'l-İdrâk li Lisâni'l- Etrak, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Ankara, 2001, s 158.

getirilen ve XIX. yüzyıldan itibaren yerini bugünkü Özbek lehçesine bırakan bir Türk lehçesidir.”¹⁷

1.2.4.1 Görülen Geçmiş Zaman:

Çağatay Türkçesi’nde görülen geçmiş zaman eki dayalı olduğu Karahanlı Türkçesindeki gibi -d-‘dir. Ünlüyle ve sedalı ünsüzle biten fiillerden sonra -d-, sedasız ünsüzlerden sonra umumiyetle -t-‘dir. Sedasız ünsüzle bittiği halde ekin -d- sedalı ünsüzle başladığı örnekler de vardır. tartdum (Ş.T. 100a-17), öpdü (Ş.T. 93b-14), tüşdü (Ş.T. 73a-4).

İyelik eki menşeli şahıs ekleri ile kullanılır.

3. tkl. ve 3. çkl. şahısların daima düz ünlü ile, 1. çkl. şahs.ında daima yuvarlak ünlü ile kullanılmasının dışında düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır.

1. tekil şahıs.: -dım, -dim, -dum, -düm

-tım, -tim, -tum, -tüm

2. tekil şahıs: -dınġ, -dınġ, -duġ, -dünġ

-tınġ, -tinġ, -tunġ, -tünġ

3. tekil şahıs: -dı, -di

-tı, ti

1. çoġul şahıs.: -duk, -dük

-tuk, -tük

2. çoġul şahıs: -dınġız, -dınġız (-dınġızlar), -duġuz, -dünġüz

-tınġız, -tinġiz, -tunġuz, -tünġüz

3. çoġul şahıs: -dılar, -diler

-tılar, -tiler

1. tekil şahıs: -dım, -dim, -dum, -düm

“Anġa Nesâyimü’l-maġabbe min şemâyimi’l-fütüvve ad *ķoydum.*” (N. M. 2-23)

“Müte’emmil *irdim.*” (N. M. 2-4)

“Saġa cân birle kõnġlümni sini Tinġrige *tapşurdum.*” (G. S. 415-1)

“Kıya baġķay mu dip ‘azm iterde bes ki *tilmürdüm*” (G. S. 415-6)

-tım, -tim, -tum, -tüm

“Kim min uşbu gice ġurşîdni miġmân *taptım.*” (G. S. 420-4)

¹⁷ M. Canpolat, *Lisânü’t-Tayr*,

“İşittim tilbe it kûyide atlı eyler imiş itinġ.” (G. S. 516-6)

“Munda oştum.” (N. M. 2-19)

“Bu tercemedin oksüttüm.” (N. M. 2-21)

2. tekil şahıs: -dınġ, -dınġ, -duġ, -dünġ

“Eyledinġ kim köġül mülkni vîrân ılmadinġ.” (G. S. 354-3)

“Cimmimni kül eylep külini kökke savurduġ.” (G. S. 368-1)

“Bu kûydin it dip anı her nee ki sürdüġ.” (G. S. 368-1)

-tınġ, -tinġ, -tuġ, -tünġ

“Şeb-istân içre kirge şem‘lerninġ nûrın ittinġ güm.” (F. K. 425-1)

“Nâz oın cân bile cismimġa urup od öttünġ.” (G. S. 393-5)

“Barın ol uyudın uygattınġ âır.” (F. Ş. III. 10)

3. tekil şahıs: -dı, -di

“Çer ayırdı tîz itip nâlemni hem âımını hem.” (F. K. 437-1)

“Bahâr-ı vaşlda örtendi reşkdin cânım.” (F. K. 423-1)

-tı, ti

“Âh kim kükürt atı birle tutaştı ırmenim.” (G. S. 411-1)

“Muhtelif edyân u milel araġa tüşti.” (N. M. 3-16)

1. çoġul şahıs: -du, -dük

“Oġuz ân anlarġa at oyup aydu.” (Ş. T. 80b-15)

“Ve baraların bir yerde aytmaknı münâsib kördük.” (Ş. T. 80a-9)

-tu, tük

“Sizge her nie ayttu, inanmadınġız.” (N. M. 7-26)

2. çoġul şahıs: -dınġız, -dınġız

“Sizge her nie ayttu, inanmadınġız.” (N. M. 7-26)

“Pâdişâhım munga İşfahânınġ daruġalığın berdinġız.” (Ş. T. 77a-15)

-dınġızlar

“Yay ve onı ki tapıp keltürdinġızlar.” (Ş. T. 78b-15)

-tınġız, -tınġız

“Siz üç uluġunġız altun yaynı tapıp *kitürdinġız*, taķı anı buzup *üleştinġız*.” (Ş. T. 78b-11)

3. çoġul şahıs: -dılar, -diler

“Özleri körmegünçe *taşlamadılar*.” (N. M. 8-4)

“Haķ subhânehu ve ta‘âlaġa yol *körgüzdiler*.” (N. M. 4-3)

-tılar, -tiler

“Bizni hiyelġa salasin, dip *öttiler*.” (N. M. 10-11)

1.2.4.2. Anlatılan Geçmiş Zaman:

Çaġatay Türkçesinde anlatılan geçmiş zaman üç şekilde yapılır. –miş, -miş sıfat fiiline zamirlerin getirilmesi ile kurulduġu düşünölen şekliyle, -p zarf fiilinin bazen tek başına bazen de –dur / -tur ek fiilini almış şekilleriyle, -gan sıfat fiiline zamirlerin getirilmesi ile kurulduġu düşünölen şekliyle anlatılan geçmiş zaman ifade edilir. Bunlardan –miş ve –p yaygın kullanım iken –gan ekinin kullanımı azdır.

1.2.4.2.1. -miş, -miş

1. tekil şahıs: -miş min, (-mişam)

2. tekil şahıs.: -miş sin, (-mişsaġġ)

3. tekil şahıs: -miş

3. çoġul şahıs: -mişlar

-miş, -miş yine sadece düz ünlü ile kullanılmıştır.

1. tekil şahıs: -miş min

“Çü min dîvânelerniġ mâye-i sevdâsı *bolmuş min*.” (B. V. 499-4)

“Haşretinġdin bil ki *ölmüş min* ger kûyünġ ara.” (G. S. 490-3)

-mişam

Birkaç örnekte Azeri Türkçesindeki kullanışıyla karşımıza çıkmaktadır.

“Aġzıdın andaķ ‘adem kûyide fanî *bolmuşam*.” (G. S. 357-4)

“Derd ü firâķ endûhıdın *kiltürmişem* ikki güvâ.” (B. V. 1-4)

2. tekil şahıs: -miş sin

“Çü sin hem mübtelâ *bolmuş sin* âhir, cefâdın gül bigin *solmuş sin* âhir.” (Ç. E. K. s. 130)

-mıŝsaŋġ

“Boynuŋġa müŝkîn ipekdin ey ki tûmâr *aŝmıŝaŋġ*.” (Ç. E. K. s. 130)

3. tekil şahıs: -mış, miş

“*Bolmıŝ* andağ munğaı‘ ehl-i zamandin ülfetim.” (G. S. 407-1)

“*Horâsân* iliniŋ pri *irmiŝ*.” (N. M. 4-27)

3. çoğul şahıs: -mıŝlar, -mişler

“*Kiniçe* barıp destârni *almıŝlar*.” (N. M. 8-2)

“*Ve* yana bu nâmede mundağ *dimiŝler*.” (Ş. T. 101a-3)

1.2.4.2.2. –p

Anlatılan geçmiş zaman ifadesinde –p, tek başına kullanıldığı gibi –dur / -tur ek filleri ile birleşerek de kullanılır. Zamir menşeli şahıs eklerini alır.

1. tekil şahıs.: -p min

-p turur min

2. tekil şahıs: -p sen

3. tekil şahıs: -p

-p dur

-p tur, -p turur.

1. çoğul şahıs: -p turur miz.

3. çoğul şahıs: -p durlar, -p turlar.

-p dururlar, -p tururlar.

1. tekil şahıs: -p min

“*Sin* kireli yâdıŋġa özümni *unutup min*.” (G. S. 485-1)

-p turur min

“*Îrân* sarı *yörüüp turur men*.” (Ş. T. 76a-1)

2. tekil şahıs.: -p sen

“*İl*niŋ reviŝini sen körüp *kelip sen*.” (Ş. T. 95a-6)

3. tekil şahıs.: -p

“*Andın* gül ü bülbül *tapıp* yüz berg birle *miŋġ* nevâ.” (B. V. 1-1)

-p dur

“Dâşgerlik *ķılıbdur.*” (. S. 485-1)

-p tur

“Kim *boluptur* ġarķa baħr-ı bāde-i ‘ıŝyān ara.” (B. V. 4-7)

-p turur.

“*Ķalıp turur* yapıŝıp ‘ayn-ı ŝevķdin ninekim.” (G. S. 414-4)

1. çoġul şahıs: -p turur miz

“Barķasınıġ atlarını yoķķarıda bir bir *aytıp turur miz.*” (Ŗ. T. 82a-12)

3. çoġul şahıs: -p durlar

“Mertebelerin biyikrek *tutupdurlar.*” (N. M. 4-19)

-p turlar

“Belki ol kelimege müdāvemetni ol yirge *yitkürüptürler.*” (N. M. 5-25)

-p dururlar.

“Ol nev‘ ki bu ŝâyife edā *ķılıp dururlar.*” (N. M. 6-2)

-p tururlar

“Bizdin burun ötken ġalkķlar yaynı pâdiŝāħ ornında *bilip tururlar.*” (Ŗ. T. 78b-16)

1.2.4.2.3. -gan

Tesirleri hālâ devam eden tamamlanmış bir harekete iŝaret eder.¹⁸

“Semerķand emîrü’l-mü’minîn ‘Oŝmān zamânında müsülmān *bolġandur.*” (Ķ. E. K. s. 132)

“Kitābî derler kim cem‘ *ķılġandur* ve atın Abdalnāme *ķoyġandur.*” (Ķ. E. K. s. 132)

1.2.5. Eski Anadolu Türkçesi

Türkiye Türkçesi’nin Anadolu Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan sonra XIII.-XV. yüzyıllar arasında gelişme kaydeden ilk dönemdeki yazı dilinin adıdır.

Anadolu Selçuklularının son devirlerini, Beylikler dönemini ve İmparatorluk haline gelmeden önceki Osmanlı devrini içine alan Eski Anadolu Türkçesi devresinde, yabancı unsurların karışmadığı sade bir Türkçe kullanılmıştır. Bu devrede meydana getirilen eserlerde de Arapça, Farsça unsurlar yer almaktaydı, ancak bunların oranı pek fazla değildi. Yabancı kelimelerin nispeti XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla doğru gittikçe çoġaldı ve XV. yüzyıldan

¹⁸ J. Eckman, *Ķaġatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaaġaç, İstanbul, 1988, s. 132.

sonra dildeki sadelik bozuldu. Yazı dili konuşma dilinden uzaklaşarak bir aydın zümre dili halini almaya başladı.¹⁹

1.2.5.1. Görülen Geçmiş Zaman

Eski Anadolu Türkçesinin görülen geçmiş zaman ekinin ünsüzü –d-, ünsüz benzeşmesine tabi olmamış, sedasız ünsüzlerden sonra da –d- olarak kalmıştır. *tutdum* (SN. 345), *işitdi* (SN. 109); *keçdiler* (KK.)

Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik özelliği olan yuvarlaklaşma görülen geçmiş zaman ekinde de tekil ve çoğul 1. ve 2. şahısların daima yuvarlak ünlü ile kullanılmasıyla kendini göstermiştir. *oğıdum* (YED 19-4), *eyledüñ* (YED 39-3), *alduğ* (KK 9b-7), *bildüñüz* (SN. 834). Tekil ve çoğul 3. şahıslar diğer tarihi Türk şivelerinde olduğu gibi düz ünlü ile kullanılmıştır.

İyelik eki menşeli şahıs ekleriyle kullanılır.

Tekil

1. Şahıs: -dum, -düm
2. Şahıs: -duñ, -düñ
3. Şahıs: -dı, -di

Çoğul

1. Şahıs: -duğ, -dük
2. Şahıs: -duñuz, -düñüz
3. Şahıs: -dılar, -diler

1. tekil şahıs: -dum, -düm

“Yûnus sen ârif isen *anladum bildüm dime*” (YED 27-7)

2. tekil şahıs: -duñ, -düñ

“Cānumı esir *eyledüñ* nider bana yağı Tatar” (YED 39-3)

3. tekil şahıs: -dı, -di

“Uluyı vü kiçiyi *kıldı ğanı*” (SN. 397)

“Şāh anı görüp *güvenürdi canı*” (SN. 412)

1. çoğul şahıs: -duğ, -dük

“Yā Dāvûd biz seni hâlîfe *kılduğ* yir yüzinde” (KK. 5b-4)

“*Geldük* girü bayağı âyet işâretlerine” (KK. 11a-6)

2. çoğul şahıs: -duñuz, -düñüz

¹⁹ Özkan, Mustafa (1999) s. 57-58.

“Ki bugün geliben bizi gördünġüz” (SN. 968)

3. çoġul şahıs: -dılar, -diler

“Güher incü altun saçu saçdılar

Yidi dün ü gün yidiler içdiler” (SN. 437)

1.2.5.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Eski Anadolu Türkçesinde umumî anlatılan geçmiş zaman eki –mış, –miş’tir. Bunun yanında –p zarf fiili de kullanılmıştır. Hem –mış hem –p tek başına kullanıldığı gibi –dur ek fiiliyle ve ek fiilin geniş zaman eki almış şekilleriyle de kullanılmıştır.

1.2.5.2.1 –mış ekiyle

Tekil

- 1. Şahıs:** -mışam, -mişem
-mışvan, -mişven
-mışvanın, -mişvenin
- 2. Şahıs:** -mış sin, -miş sin
- 3. Şahıs:** -mış, -miş
-mış dur, -miş dür
-mış durur, - miş durur

Çoġul

- 1. Şahıs:** -mışuz, -mişüz
- 3. Şahıs:** -mışlar, -mişler
-mışlardur, -mişlerdür

1. tekil şahıs: -mışam, -mişem

“Çün ben *unutmışam* şöyle ki sana *gitmişem*” (YED. 31-3)

-mışvan, -mişven

“*Şınamışvan* işbu kadardur bilüm” (SN. 286)

“Anuñ yolına *eylemişven* helâl” (SN. 812)

-mışvanın, -mişvenin

“Bunı bilüben fâriġ *olmışvanın*” (SN. 296)

2. tekil şahıs: -mışsin, -mişsin

“Çü ‘ahd *eylemişsin* ne dermân bugün” (SN. 1070)

3. tekil şahıs: -mış, -miş

“Murād *almış*” (KK. 22b-2)

“Ki nitesi hoş *düzmiş* anı düzen” (SN. 332)

-mişdur, -mişdür

“Anlara ve vaqflarına ‘azîm hâlel yol *bulmuşdur*” (KK. 65b-10)

“korkadurın ölümden cümle toğan *ölmüşdür*” (YED 48-5)

-mişdurur, -mişdurur

“Yazıdur ki naqkaş *yazmış durur*

Hüner incüsin anda *düzmiş durur*” (SN. 553)

1. çoğul şahıs: -mişuz, -mişüz

“*görmemişüz*” (ETT s. 121)

“*durmüşuz*” (ETT s. 121)

3. çoğul şahıs: -mişlar, -mişler

“Yavuz kânûn *komışlar* ola” (KK. 38a-5)

“V‘azın kabûl *itmişler*” (KK. 106a-9)

-mişlardur, -mişlerdür

“Şerî‘at anıhtarın alup *açmışlardur*.” (KK. 8a-6)

“Ulular *eytmışlerdür*” (KK. 103b-2)

1.2.5.2.2. –p Zarf fiil ekiyle

Tekil

1. Şahıs: -p van, -p ven

2. Şahıs: -p sîn

3. Şahıs: -p dur, -p dür

-p durur

Çoğul

3. Şahıs: -p dururlar

1. tekil şahıs: -p van

“*Yazıpvân* çaq aña degin kim ola” (SN. 355)

2. tekil şahıs: -p sîn

“*arup sîn*” (ETT. s. 122)

3. tekil şahıs: -p dur, -p dür

“Ki bir şāh-zāde ƙopupdur bugün” (SN. 858)

“Meger şûretüñden görüpdür nişān” (SN. 887)

-p durur

“Ĥaƙƙuñ ƙullıǵı buyurılıpdur.” (KK. 34a-5)

3. ƙoǵul şahıs: -p dururlar

“İttifāƙ idüpdururlar ilerüki ulular” (KK. 14a-4)

KAYNAKÇA

KB. Arat, Reşit Rahmeti (1947) *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara, TDK, 3. Baskı

_____, (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz.K. Eraslan,O.F.Sertkaya,N.Yüce) İstanbul, TKAE

AH. _____, (1992) *Atebetü'l-Hakayık*, TDK, Ankara.

Akalın, Mehmet (1988) *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE yay. Ankara.

KE. Ata, Aysu (1997) *Kıyasu'l-Enbiya Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK, Ankara.

_____, (1998) *Nehcü'l-Feradis, Dizin-Sözlük*, TDK, Ankara.

_____, (2002) *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları, İstanbul.

DLT. Atalay, Besim (1998) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III-IV*, Ankara-TDK: 521, 4. Baskı

TZ. _____, (1945) *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fl-Lûgat-it-Türkiyye*. TDK, İstanbul.

BK. Bilge Kağan

Üİ. Barutçu, F. Sema (1990) *Üç İtigsizler*, Tengrim Türklük bilgisi Araştırmaları, Ankara

Kİ. Caferoğlu, Ahmet (1931) *Abû-Hayyân: Kitâp al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, Horoz Basımevi, İstanbul.

Canpolat, Mustafa (1995) *Alî Şîr Nevâyi: Lisanü't-Tayr*, TDK, Ankara.

SN. Dilçin, Cem (1991) *Süheyl ü Nev-Bahâr*, AKM, Ankara.

ÇTE. Eckmann, János (1988) *Çağatayca El Kitabı*, [Çeviren: Günay Karaağaç] İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

NF. _____, (1995) *Nehcü'l-Ferâdis Metin-Tıpkıbasım*, (Yay. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), Ankara..

_____, (2003) *Harezm- Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. O. Fikri Sertkaya), TDK, Ankara.

NM. Eraslan, Kemal (1996) *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, TDK, anakara.

Ercilasun, Ahmet Bican (1984) *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-*, Gazi Üniv. Yay. Ankara.

Ergin, Muharrem (1980) *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay. İstanbul.

_____, (1993) *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 20. Baskı.

ETG. Gabain, A.v. (2003) *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. M. Akalın) TDK, Ankara, 4. Baskı.

- CC. Gronbech, Kaare (1942) *Codex Cumanicus*, Einar Munksaard, Kopenhag.
- Haciminoğlu, Necmettin (1991) *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bak. Yay., Ankara.
- _____, (1996) *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, (1997) *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- HŞ. _____, (2000) *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK. Ankara.
- LD. Karaağaç, Günay (1997) *Lütfi Divanı, Griş-Metin-Dizin, Tıpkıbasım*, TDK, Ankara.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1944) *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GT. _____, (1989) *Gülistan Tercümesi*, TDK. Ankara.
- AY. Kaya, Ceval (1994) *Uygurca Altun Yaruk Griş-Metin-Dizin*, TDK, Ankara
- FK. Kaya, Önal (1996) *Alî Şîr Nevâyi: Fevâiidü'l-Kiber*, TDK, Ankara.
- KT. Kül Tigin
- GS. Kut, Günay (2003) *Alî Şîr Nevâyi: Garâibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)* TDK, Ankara
- ŞT. Ölmez, Zuhal Kargı (1997) *Şecere-i Terakime*, simurg Yay. İstanbul
- Özkan, Mustafa (1999) *Tarih İçinde Türk Dili*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Özyetkin, A. Melek (2001) *Kitâbu'l-İdrak Li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara.
- ETT. Timurtaş, Faruk Kadri (1994) *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- DH. _____, (1972) *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Kültür Bak. Ankara.
- YED. _____, (1972) *Yunus Emre Divanı*, Kültür Bak. Ankara.
- Toparlı, Recep (1995) *Harezmi Türkçesi*, Seyran Yay. Tokat.
- _____, vd. (2003) *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK. Ankara.
- Türk, Vahit (1990) *Alî Şîr Nevâyi: Mecalisü'n-Nefais Metin-İnceleme-Dizin*, Fırat Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ
- BV. Türkay, Kaya (2002) *Alî Şîr Nevâyi: Bedâyiü'l-Vasat*, TDK, Ankara.
- MG. Uğurlu, Mustafa (1987) *Münyetü'l-Guzât*, Kültür Bak. Yay. Ankara.
- KK. Yavuz, Kemal (1991) *Şeyhoğlu Kenzü'l Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema, İnceleme-Metin-İndeks*, TDK. Ankara.
- ME. Yüce, Nuri (1988) *Mukaddimetü'l Edeb, Giriş-Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, TDK. Ankara.